

دانش و پژوهش در روان‌شناسی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان)

شماره سی و هفتم - پاییز ۱۳۸۷

صص ۱۶۲ - ۱۴۷

مقایسه هیجان‌های بیان شده در شعرهای شاعران مشهور ایران

مریم همتی قراملکی^۱ - حسین آزاد^۲

چکیده

این تحقیق هیجان‌های بیان شده در اشعار غنایی دیوان پنج شاعر مشهور، عطار، مولوی، سعدی، حافظ و شهریار را بررسی و مقایسه می‌کند. با نمونه‌گیری تصادفی، از میان اشعار این شاعران نمونه انتخاب شد و فهرستی تدوین گردید که دارای اعتبار محتوا و پایایی ۰/۹۰ بود. یافته‌های تحقیق نشان داد که ۵ الی ۱۹ درصد اشعار این دیوان‌ها هیجان‌های مشخصی را بیان می‌کند که هیجان عشق، غم و شادی از جمله آنها بودند و با فراوانی بالا در دیوان‌ها مشاهده شد. بیان هیجان عشق در همه این پنج دیوان در صدر قرار دارد، ولی هیجان غم در سروده‌های شهریار و شادی در شعرهای مولوی بیشتر دیده می‌شود. این حالت‌های هیجانی مثبت و منفی که با شدت بالایی سروده شده‌اند، در دیوان‌ها متفاوت از یکدیگر بوده و با ویژگی‌های شخصی هر یک از شاعران مطابقت دارد و تیپ شخصیتی - هیجانی خاصی را پیشنهاد می‌کند که نشان‌دهنده بیان هیجانی با شدت بالاست.

کلید واژه‌ها: شعر غنایی، نوع هیجان، شدت هیجان، تیپ شخصیتی - هیجانی.

Grahamatmar@yahoo.com

۱- دانشجوی واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

۲- استاد دانشگاه علامه طباطبائی

مقدمه

بسیاری از دانشمندان علوم اجتماعی و انسانی بر این باورند که رفتار نمادین افراد، اطلاعات روان‌شناختی مهمی دربارهٔ شخصیت، ارزش‌ها، اعتقادات، نیات و دیگر ویژگیهای برقرارکنندهٔ ارتباط به‌دست می‌دهد. اسناد شخصی که آلپورت^۱ (۱۹۴۲) آنها را مدارک کتبی خود شناساننده‌ای که آگاهانه یا ناآگاهانه اطلاعاتی دربارهٔ ساختار، پویایی و کارکرد زندگی ذهنی نویسنده به‌دست می‌دهد تعریف می‌کند (هولستی^۲، ترجمهٔ سالارزاده، ۱۳۷۳)، ممکن است اشکال گوناگونی داشته باشد که شعر از جملهٔ آنهاست.

پس با این پیش‌فرض که ویژگیهای مهم روان‌شناختی نویسنده باید خود را در نوشته‌هایش آشکار سازد، برای پی بردن به ویژگیهای شخصیتی نویسندگان نوشته‌های آنها را تحلیل محتوا می‌کنند (هولستی، ترجمهٔ سالارزاده، ۱۳۷۳). شاعران هم مانند سایر نویسندگان آثاری از خود بر جای گذاشته‌اند که می‌تواند معرف شخصیت آنها باشد و آثار آنها را می‌توان به صورت خودگزارشی در نظر گرفت که مانند خودگزارشی موجود در تحقیقات مربوط به هیجان‌ها، پنجره‌ای بزرگ و منطقی به زندگی هیجانی آنها باز می‌کند (آیزنک^۳، ۱۹۹۸).

روان‌شناسان هیجان را به صورتهای مختلفی تعریف کرده‌اند. براکل^۴ ۲۲ تعریف جدید از هیجان ارائه داد که همگی کمی از یکدیگر متفاوت هستند، با وجود این تنوع به نظر می‌رسد که توافقی بین آنها وجود دارد، مبنی بر اینکه هیجان‌ها شامل چهار جزء اساسی هستند: ۱- به نظر می‌رسد که هیجان مستلزم تغییرات فیزیولوژیک است، ۲- هیجان‌ها در رابطه با آمادگی برای رفتار کردن هستند، ۳- هیجان‌ها مستلزم تجربهٔ آگاهانه هستند، و ۴- هیجان‌ها جزء شناختی^۵ بامعنایی دارند (آیزنک، ۱۹۹۸).

همچنین بعضی از روان‌شناسان از جمله ریو^۶ جزء کارکردی و اجتماعی را نیز برای هیجان بیان می‌کنند که هیجان‌ها از طریق حرکتها و حالت‌های بدنی، آواگری، به‌خصوص رفتار صورتی، بیان شده و به دیگران منتقل می‌شود (ریو، ترجمهٔ سید محمدی، ۱۳۸۰) و بعضی دیگر از روان‌شناسان همچون کارلسون^۷ (۲۰۰۱) در تعریف

1 – Allpot

2 – Holsti

3 – Eysenk

4 – Brakel

5 – Cognitive

6 – Reeve

7 – Carlson

هیجان بر اجزای فیزیولوژیک تأکید می‌کنند و آن را مشتمل بر سه جزء رفتاری، اتونومیک و هورمونی می‌دانند.

البته روانپزشکان، هیجان، عاطفه^۱ و خلق^۲ را جداگانه تعریف می‌کنند و حتی آن را از احساسات متمایز می‌کنند (فیش^۳، ترجمه سجادیان، ۱۳۷۰). هیجان که از ریشه به معنی حرکت، تحریک، علت تنش یا تهییج مشتق شده است (پورافکاری، ۱۳۸۰) انواع مختلفی دارد که بیشتر از طریق کارکردگراها طبقه‌بندی شده است؛ مثلاً، تام‌کینز^۴ براساس انواع حرکت‌ها و بیان‌های هیجانی که مردم نشان می‌دهند، تعداد ۹ هیجان فطری را نام می‌برد (کارلسون، ۱۹۸۷). اکمن^۵ و همکارانش شش نوع هیجان اساسی و اولیه را فهرست کردند که به نظر پلاچیک^۶ (۱۳۷۵) هر آنچه که به عنوان هیجان اولیه نامیده می‌شود، باید از بعضی جهات قابل استفاده برای سطوح تکاملی پایین‌تر نیز باشد. وی طرح مخروطی برای انواع مختلف هیجان ارائه کرد که ته مخروط هیچ تهییجی را شامل نمی‌شود و هر چه بالاتر بیاییم هیجان‌ها مشخص‌تر و شدیدتر می‌شود به طوری که در بالای مخروط هشت طبقه هیجان قرار دارد که در قطب مخالف یکدیگر قرار گرفته‌اند.

در طی تجربه‌های هیجانی، اجزای مختلفی از سیستم‌های مرکزی، محیطی و خودکار عصبی و غدد درون‌ریز فعال می‌شود. تفاوت در هیجانها براساس تفاوت‌های بدنی نیست؛ بلکه تحت تأثیر معلومات ما از نوع محرک هیجان‌انگیز و معلومات ما از نوع واکنشی است که فرهنگ‌مان انتظار دارد (پستمن و ایگان^۷، ۱۹۹۹). مطالعه‌های عصب در روان‌شناسی نیز نشان می‌دهد که در هیجان، نیمکره راست اهمیت بیشتری از نیمکره چپ دارد و نیمکره راست لوب پیشانی اهمیت بیشتری برای بیان هیجانی دارد، در حالی که لوب‌های آهیانه‌ای و گیجگاهی برای بازشناسی حالت‌های مردم دیگر مهمتر هستند (کارلسون، ۲۰۰۱). سیستم لیمبیک نیز به صورت حلقه‌ای در سطح وسطی و بطنی هر نیمکره، کانون اصلی تحقیق در مورد هیجان است (گایتون^۸، ۲۰۰۰).

1 – Affect

2 – Mood

3 – Fish

4 – Tomkins

5 – Ekman

6 – Plutchick

7 – Postman and Egan

8 – Gyton

جنبه‌های شناختی و زیست‌شناختی زیربنای هیجان هستند، اما در اینکه کدام برتر است، اختلاف نظر وجود دارد. آنهایی که طرفدار برتری شناختی هستند، معتقدند که شخص نمی‌تواند به صورت هیجانی پاسخ دهد، مگر اینکه در ابتدا به صورت شناختی معنا و اهمیت واقعه را ارزیابی کرده باشد. از طرف دیگر آنهایی که طرفدار برتری زیست‌شناختی هستند، معتقدند که واکنش‌های هیجانی لزوماً به این نوع ارزیابی شناختی نیاز ندارند (ریو، ترجمه سید محمدی، ۱۳۸۰).

به نظر می‌رسد که هیجان‌ها تحت تأثیر جریان‌های شناختی هستند. بی‌نظمی در افکار و ادراک با اختلال در پاسخ‌های هیجانی همراه است (آزاد، ۱۳۷۲). احساس معتدل شادی، غم، ترس، خشم و عشق در هر فرد سالم در زمانهای مختلف دیده می‌شود، اما افراط و تفریط در هیجان‌ها از خصوصیات افراد نابهنجار است (شاملو، ۱۳۸۲). علایم هیجانی نابهنجار در بیشتر اختلال‌های روانی^۱ از جمله اختلال‌های خلقی، اختلال‌های اضطرابی، اختلال اسکیزوافکتیو و اختلال‌های شخصیت، سازگاری و خوردن قابل مشاهده است (نولن - هوکسما^۲، ۲۰۰۱).

متون پژوهشی در مورد بیان هیجان‌ها بیشتر بر بررسی بیان چهره‌ای هیجان‌ها متمرکز بوده است و حجم کمی از تحقیقات بیان کلامی هیجان‌ها را مورد بررسی قرار داده‌اند. یکی از کارکردهای اساسی زبان، بیان احساسات و هیجان‌هاست و کشش یا فشار در منابع شناختی برای بیان هیجان‌های منفی بیش از مثبت وجود دارد. تحقیقات نشان داده است که انسانها، فعالیت نیمکره چپ بیشتری را با بیان‌های هیجانی مثبت و فعالیت نیمکره راست بیشتری را با بیان‌های منفی تداعی می‌کنند (فلاول^۳ و همکاران، ۱۹۹۳). در مورد شعر که گونه‌ای از زبان کلامی است به ندرت می‌توان تحقیقی یافت که به بیان هیجانی شعرها پرداخته باشد. ما نمی‌دانیم که هیجان در شاعران مختلف چگونه است و هیجان‌ها چه نقشی در سرودن شعر آنها دارند و یا نظایر آن.

---

1 – Mental disorders

2 – Nolen-Hoeksema

3 – Flavell

براساس بررسی‌های انجام شده معمولاً هیجان‌های شاعران در زندگینامه‌هایشان به صورت صفات شخصیتی آنها بیان شده است، ولی در رابطه با آثارشان تحقیقی انجام نگرفته است و آثار آنها با روش عینی و نظام‌مند تحلیل محتوا بررسی نشده است. حیدرپور (۱۳۸۰) در رساله دکتری ادبیات، هیجان غم و اندوه عارفانه را در آثار برجسته شعر فارسی از جمله سنایی، عطار، سعدی، مولانا و حافظ بررسی کرده ولی زیاد به تحلیل محتوا نپرداخته و تنها به آوردن نمونه اشعار در بردارنده غم و اندوه و معنی کردن آنها اکتفا کرده است. با این فرض که ویژگیهای مهم روان‌شناختی نویسنده باید در نوشته‌های آشکار باشد، تحلیل محتوای زیادی بر روی آثار ادبی انجام شده است از جمله داستانهای دی.اچ. لارنس (مک کاردی، ۱۹۳۹)، خواهران برونته (مک کاردی^۱، ۱۹۴۷)، داستایوسکی (کانزر، ۱۹۴۷)؛ (هولستی، ترجمه سالارزاده امیری، ۱۳۷۳).

در ایران هم تحلیل محتوای ادبی و عرفانی نسبتاً زیادی مانند تحلیل محتوای ادبی فروزانفر (۱۳۸۴) در شرح اثر عطار، فروغی (۱۳۱۹) در تحلیل ادبی آثار سعدی، ختمی لاهوری (۱۳۷۶) که شرح عارفانه بر غزل‌های حافظ نوشته است و یا تحلیل کاویانپور (۱۳۷۶) بر مضامین حیدرآبای شهریار همه حکایت از تحلیل ادبی - عرفانی بر آثار بزرگان دارد، اما تحلیل روان‌شناختی حاضر مبتنی بر روش‌شناسی علمی است که بر جنبه‌های هیجانی آثارشان متمرکز است و درصدد پاسخگویی به سؤال‌های زیر است:

۱- چه مقدار و چه نوع هیجان‌هایی در شعرهای شاعران وجود دارد و از این نظر شاعران در مقایسه با یکدیگر چگونه هستند؟

۲- شاعران با چه شدتی هیجان‌ها را در شعرهایشان بیان می‌کنند و از این نظر چه تفاوتها و تشابه‌هایی با یکدیگر دارند؟

۳- نوع هیجان بیان شده در شعرهای شاعران و شدت بیان آن هیجان‌ها در چه سطحی قرار دارند؟

روش تحقیق

روش تحقیق از نوع اسنادی است که از شیوه تحلیل محتوا برای تجزیه و تحلیل هیجان‌های بیان شده در آثار شاعران بزرگ شعر غنایی ایران استفاده شده است. برای انجام این کار، فهرستی تهیه شد که در آن واحد ثبت و شمارش تحلیل محتوای کمی، هیجان‌های بیان شده در «بیت‌ها» بود که بعد از بررسی دو ماهه مقوله‌های باقی‌مانده از نظر محتوایی اعتباریابی شد و پایایی آن، $\alpha = 0/90$ به دست آمد. با این توضیح که بعد از اینکه ۱۰ داور کارشناسی ارشد روان‌شناسی و علوم تربیتی و ویژگیهای شعرهای نمونه ۱۰ بیتی را در فهرست علامت زدند، توافقات و عدم توافقاتی داوران در مورد قسمت‌های مختلف به دست آمد و در فرمول برآورد پایایی گذاشته شد و محاسبه گردید و بعد از مطمئن شدن از پایایی فهرست، پژوهشگران این تحقیق شعرهای نمونه آماری را علامت زدند.

براساس نظر متخصصان ادبیات، پنج دیوان مشهور شعر غنایی انتخاب شد که شامل غزل‌ها و قصاید بود، نمونه تصادفی از آن انتخاب گردید که عبارت‌اند از: دیوان عطار (۱۲۸ قطعه شعر)، مولوی (۱۴۴)، سعدی (۱۲۲)، حافظ (۱۱۷) و شهریار (۹۷). کل بیت‌های نمونه تحقیق ۶۲۶۶ بیت بود.

برای تحلیل داده‌ها از جدول‌های دوطرفه و آزمون X^2 استفاده شد و با استفاده از برنامه آماری SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

نتایج

سؤال اول: چه مقدار و چه نوع هیجان‌هایی در اشعار وجود دارد و از این نظر شاعران در مقایسه با یکدیگر چگونه هستند؟

جدول ۱- توزیع فراوانی (ف) و درصد (د) انواع عشق
در شعرهای هیجان‌دار پنج شاعر مشهور

نوع هیجان	حافظ		شهریار		عطار		مولوی		سعدی		جمع	
	د	ف	د	ف	د	ف	د	ف	د	ف	د	ف
عشق	۹۵	۵۸	۲۸	۴۱	۱۰۵	۷۴	۸۱	۵۸	۱۷۵	۸۶	۴۸۴	۶۸
غم	۳۷	۲۳	۳۲	۴۷	۲۸	۲۰	۱۵	۱۱	۱۷	۸	۱۲۹	۱۸
شادی	۲۰	۱۲	۵	۷	۳	۲	۳۸	۲۷	۲	۰/۹	۶۸	۹
ترس	۵	۳	—	—	۴	۳	۱	۰/۱	۲	۰/۹	۱۲	۲
محبت	۵	۳	۲	۳	۲	۱	۲	۱	۶	۳	۱۷	۲
خشم	۲	۱	۱	۱	—	—	۲	۱	۲	۰/۹	۷	۰/۹
جمع	۱۶۴	۱۰۰	۶۸	۱۰۰	۱۴۲	۱۰۰	۱۳۹	۱۰۰	۲۰۴	۱۰۰	۷۱۷	۱۰۰

در پاسخ به سؤال اول تحقیق مطابق جدول ۱، تحلیل داده‌ها نشان داد که شاعران مشهور شعر غنایی ایران در نمونه پژوهش در دیوان خود دارای شعرهایی هستند که هیجان مشخصی را بیان می‌کند که در دامنه ۵ تا ۱۹ درصد قرار دارد. شهریار با ۵ درصد کمتر از همه و سعدی و حافظ به ترتیب ۱۹ و ۱۸ درصد بیش از همه به بیان هیجان در شعرهای خود پرداخته‌اند و عطار و مولوی به میزان یکسان، یعنی در ۱۰ درصد اشعار خود هیجان مشخصی را بیان می‌کنند. متوسط بار هیجانی دیوان‌ها ۱۲ درصد بود، یعنی تقریباً از هر ۱۰ بیت یک بیت هیجان مشخصی را بیان می‌کرد. سؤال دوم: شاعران با چه شدتی هیجان‌ها را در شعرهایشان بیان می‌کنند و این نظر چه تفاوتها و تشابه‌هایی با یکدیگر دارند.

جدول ۲- توزیع فراوانی (ف) و درصد (د) شدت هیجانی در شعرهای پنج شاعر مشهور

شدت هیجان	حافظ		شهریار		عطار		مولوی		سعدی		جمع	
	د	ف	د	ف	د	ف	د	ف	د	ف	د	ف
هیچ	۳	۲	۳	۴	۲	۳	۴	۵	۴	۴	۱۸	۳
خیلی کم	۲	۱	۱	۱	۴	۳	—	—	—	—	۷	۰/۹
کم	۲	۱	۱	۱	۱	۱	۰/۷	۱	۰/۷	۱	۸	۱
متوسط	۲۴	۱۵	۳۹	۵۸	۳	۲	۶۲	۴۵	۹۳	۴۶	۲۲۱	۳۱
زیاد	۳۱	۱۹	۱۸	۲۷	۴۴	۳۱	۳۶	۲۶	۶۸	۳۳	۱۹۷	۲۷
خیلی زیاد	۱۰۲	۶۲	۶	۹	۸۷	۶۱	۳۵	۲۵	۳۶	۱۸	۲۶۶	۳۷
جمع	۱۶۴	۱۰۰	۶۸	۱۰۰	۱۴۲	۱۰۰	۱۳۹	۱۰۰	۲۰۴	۱۰۰	۷۱۷	۱۰۰

همان‌طور که جدول ۲ نشان می‌دهد، پنج شاعر مشهور ایران به‌طور کلی $\frac{۲}{۳}$ شعرهای هیجان‌دار خود را با شدت هیجان زیاد و خیلی زیاد (۶۴ درصد) سروده‌اند. کلمات بیان شده در شعرها چه به صورت مستقیم و چه به صورت غیرمستقیم نشان‌دهنده شدت هیجان مطرح شده در ابیات است. ضمن آنکه مقدار قابل توجهی از شعرها، یعنی نزدیک به $\frac{۱}{۳}$ آنها با درجه متوسط از نظر هیجانی سروده شده است. شدت هیجانی بالا در شعرهای عطار و حافظ بیش از همه است، در حالی که سعدی و مولوی و به‌خصوص شهریار بیشتر شعرهای خود را با شدت هیجانی متوسط سروده‌اند (جدول ۲).

همچنین جدول ۲ تفاوتها و تشابه‌های شاعران را از نظر متغیر شدت هیجان نشان می‌دهد. در حالی که عطار و حافظ انواع مختلف هیجان را با شدت زیاد و خیلی زیاد بیان کرده‌اند (به ترتیب ۹۲ درصد و ۸۱ درصد) نیمی از شعرهای سعدی و مولوی با شدت هیجانی زیاد و خیلی زیاد (هر دو ۵۱ درصد) و تقریباً نیمی دیگر با شدت هیجانی متوسط سروده شده است (به ترتیب ۴۱ درصد و ۴۵ درصد). اما شعرهای شهریار بیشتر با شدت هیجانی متوسط و پایین‌تر سروده شده است (۶۴ درصد) تا زیاد و خیلی زیاد (۳۶ درصد).

جدول ۳- توزیع فراوانی و درصد انواع هیجان و شدت هیجان در شعرهای شاعران

شدت هیجان و نوع	اصلاً	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	جمع
عشق فراوانی	۶	۳	۵	۱۳۹	۱۳۴	۱۹۷	۴۸۴
درصد	۱	۰/۱	۱	۲۹	۲۸	۴۱	۱۰۰
محبت فراوانی	—	—	۱	۸	۴	۵	۱۸
درصد	—	—	۶	۴۴	۲۲	۲۸	۱۰۰
خشم فراوانی	—	—	۲	۴	۱	—	۷
درصد	—	—	—	—	—	—	—
شادی فراوانی	۴	۱	—	۲۵	۱۸	۲۰	۶۸
درصد	۶	۲	—	۳۶	۲۷	۲۹	۱۰۰
ترس فراوانی	۳	—	—	۵	۳	۱	۱۲
درصد	—	—	—	—	—	—	—
غم فراوانی	۴	۳	—	۴۰	۳۷	۴۴	۱۲۸
درصد	۳	۲	—	۳۱	۲۹	۳۵	۱۰۰
جمع فراوانی	۱۷	۷	۸	۲۲۱	۱۹۷	۲۶۷	۷۱۷
درصد	۲	۰/۹	۱	۳۱	۲۷	۳۷	۱۰۰

همان‌طور که جدول ۳ نشان می‌دهد، بیشترین نوع هیجان، هیجان عشق و بعد هیجان غم است که در $\frac{۲}{۳}$ موارد با شدت هیجانی زیاد و خیلی زیاد سروده شده است (عشق ۶۹ درصد، غم ۸۱ درصد). اما شادی و محبت هیجان‌هایی هستند که در نیمی از موارد با شدت بالا یعنی زیاد و خیلی زیاد در شعرها بیان شده‌اند و در نیمی دیگر با شدت متوسط و متوسط پایین که در جدول ۳ آمده است.

سؤال سوم: نوع هیجان بیان شده در اشعار شاعران با شدت بیان آن هیجان‌ها در چه سطحی قرار دارد؟

جدول ۴- فراوانی و درصد نوع هیجان و شدت هیجان در هر یک از دیوان‌های شاعران

		شدت هیجان							
		بالا		متوسط		پایین			
شاعر	نوع	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	جمع	فراوانی درصد
	عشق	۲	۲	۸	۸	۸۵	۹۰	۹۵	۱۰۰
حافظ	شادی	۱	۵	۵	۲۵	۱۴	۷۰	۲۰	۱۰۰
	غم	۲	۵	۶	۱۶	۲۹	۷۹	۳۷	۱۰۰
	عشق	۱	۴	۲۰	۷۱	۷	۲۵	۲۸	۱۰۰
شهریار	شادی	۴	—	۱	—	—	—	۵	—
	غم	—	—	۱۷	۵۳	۱۵	۴۷	۳۲	۱۰۰
	عشق	۴	۴	۲	۲	۹۹	۹۴	۱۰۵	۱۰۰
عطار	شادی	—	—	—	—	۳	—	۳	—
	غم	۳	۱۱	—	—	۲۵	۸۹	۲۸	۱۰۰
	عشق	۱	۳	۱۶	۴۲	۲۱	۵۵	۳۸	۱۰۰
مولوی	شادی	۱	۳	۱۶	۴۲	۲۱	۵۵	۳۸	۱۰۰
	غم	۱	۷	۱۱	۷۳	۳	۲۰	۱۵	۱۰۰
	عشق	۴	۲	۷۸	۴۵	۹۳	۵۳	۱۷۵	۱۰۰
سعدی	شادی	—	—	۲	—	—	—	۲	—
	غم	۱	۶	۶	۳۵	۱۰	۵۹	۱۷	۱۰۰

در ادامهٔ ارائهٔ اطلاعات تکمیلی در توضیح سؤال ۳ تحقیق می‌توان ملاحظه کرد که وقتی تک‌تک دیوان‌ها به طور جداگانه بررسی می‌شود، هیجان‌های مختلف به‌خصوص سه هیجان عمده یعنی عشق، شادی و غم با شدت هیجانی یکسان نمود پیدا نکرده، بلکه متفاوت از یکدیگر هستند. همان‌طور که جدول ۴ نشان می‌دهد در دیوان حافظ هیجان عشق (۹۰ درصد) و بعد هیجان غم (۷۹ درصد) با شدت بالا بیان شده است، ولی در اشعار شهریار هیجان غم با شدت بالا (۴۷ درصد) و هیجان عشق، بیشتر با شدت متوسط (۷۱ درصد) آمده است.

همچنین در دیوان عطار عشق و غم هر دو با شدت بالا ظاهر شده‌اند (به ترتیب ۹۴ درصد و ۸۹ درصد). در دیوان شمس تبریزی مولوی هیجان عشق و شادی تقریباً برابر به‌طور متوسط و بالا بیان شده که در سایر شاعران چنین رقمی ملاحظه نمی‌شود. اما سعدی شاعر مشهور دیگر کشورمان، در شعرهای خود هیجان عشق را به‌طور تقریباً برابر بالا و متوسط بیان کرده است ولی شدت هیجان غم در شعرهای او به‌طور عمده بالاست (۵۹ درصد)، یعنی با شدت هیجان زیاد و خیلی زیاد بیان شده است (جدول ۴).

بحث و نتیجه‌گیری

قبل از بحث و نتیجه‌گیری در مورد یافته‌های تحقیق بیان یک نکته ضروری است و آن اینکه موضوع این تحقیق جدید است و از آنجا که اکثر تحلیل محتواهای انجام شده بر آثار شاعران ایرانی کیفی است نه کمی، بحث براساس این نوع تحلیل محتواها و نیز یافته‌های روان‌شناسی در مورد مبحث هیجان‌ها خواهد بود.

همان‌طور که در یافته‌های تحقیق بیان شد، دوازده درصد شعرهای پنج شاعر مشهور ایران دارای بار هیجانی است، یعنی مقدار هیجان‌ها در دیوان‌ها تقریباً از هر ۱۰ بیت یک بیت است. پس هیجان به‌عنوان یک ویژگی انسانی در دیوان‌های شاعران خود را نشان می‌دهد. ولی جنبه‌های هیجانی شخصیت شاعران که در آثارشان منعکس شده در بین آنها به صورت یکسان نمود پیدا نکرده است، بلکه در شعرهای سعدی و حافظ بیشتر خود را نشان می‌دهد که می‌تواند دلیلی در کنار سایر دلایل بر مقبولیت بیشتر دیوان‌های این شاعران در بین مردم باشد. همچنین هیجان را که روان‌شناسان به‌عنوان یکی از ویژگی‌های انسان به صورت‌های مختلف تعریف کرده‌اند، دارای اجزای فیزیولوژیک، رفتاری، شناختی و اجتماعی است و به نظر می‌رسد، هیجان‌هایی که شاعران نامدار ایران در شعرهای خود مطرح کرده‌اند، دارای همه اجزا و عناصر مطرح شده به غیر از جزء فیزیولوژیک است.

ما در زمینه رشد هیجان چه نظریه بریچ^۱ را قبول داشته باشیم که معتقد است ما تنها با یک هیجان به دنیا می‌آییم و بقیه هیجان‌ها به مرور زمان از آن متمایز می‌شوند و

چه نظریهٔ ایزارد^۱ را قبول داشته باشم که معتقد است به هنگام تولد همهٔ هیجان‌ها حضور دارند و به قدر کافی از یکدیگر متمایز هستند، اما لحظهٔ تجلی آنها به رشد شناختی و تجربه‌های هیجانی کودک وابسته است (راتوس، ۱۳۸۰)، می‌دانیم که در بزرگسالی انواع مختلف هیجان در انسان وجود دارد که مورد سؤال اول این تحقیق هم بود و آنها از دیدگاه‌های مختلف تقسیم‌بندی می‌شوند، مثلاً اگر دیدگاه اساسی بودن و اساسی نبودن هیجان را در نظر بگیریم، داده‌ها نشان داد که از شش نوع هیجان اساسی بیان شدهٔ اکمن و همکارانش (پلاچیک، ۱۳۷۵) شامل شادی، تعجب، ترس، غم، خشم و تنفر یا اهانت، پنج شاعر معروف ایران چهار هیجان اساسی را در شعرهای خود آورده‌اند که شامل غم، ترس، شادی و خشم است و از هیجان‌های غیراساسی یا مرکب و پیچیده و یا مافوق، عشق و محبت را در شعرهای خود بیان کرده‌اند. البته محبت را می‌توان زیرمجموعه‌ای از هیجان مافوق عشق شناسایی کرد.

همچنین از نظر تقسیم‌بندی هیجان به مطبوع و نامطبوع (هیلگارد و همکاران، ۱۳۶۶) می‌توان گفت که هیجان عشق، شادی و محبت را که شاعران مشهور ایران در دیوان‌های خود بیان کرده‌اند، مطبوع هستند، ولی هیجان غم، ترس و خشم در طبقهٔ نامطبوع قرار می‌گیرند.

باید گفت که هیجان عشق که سرآمد هیجان‌ها در شعر این شاعران است به یک معنی به کار نرفته است و جلوه‌های مختلفی را از خود نشان می‌دهد. در حالی که عطار بدون تردید سوخته و گداختهٔ عشق عرفانی است، هنوز که می‌داند وقتی که حافظ از عشق و شراب صحبت می‌کند، مقصودش شوق و مستی اهل راز است یا شراب و شاهد شیراز؟ (زرین کوب، ۱۳۸۰) چند پهلویی و ابهام‌پروری از ویژگی‌های حافظ است و این ویژگی در غزل‌های سعدی و مولوی تا این اندازه رسوخ ندارد (ختمی لاهوری، ۱۳۷۶) با آنکه این شاعران نیز همچون حافظ به بیان هیجان عشق با شدت بالا پرداخته‌اند.

پس همان‌طور که داده‌های جدول ۱ نشان می‌دهد در پنج دیوان مشهور شعر غنایی به هیجان مثبت و مطبوع عشق بیشتر پرداخته شده است و هیجان منفی و نامطبوع غم که از هیجان‌های اساسی و اولیه نیز به شمار می‌رود درصد زیادی را به

خود اختصاص داده است و هیجان مثبت و اساسی شادی در مرتبه بعدی قرار دارد. همچنین هیجان عشق در همه دیوان‌ها به غیر از دیوان شهریار در صدر هیجان‌های بیان شده قرار دارد، به طوری که هیجان غم در شعرهای شهریار و هیجان شادی در شعرهای مولوی بیشتر خود را نشان می‌دهد.

همچنین براساس یافته‌های تحقیق در پاسخ به سؤال دوم، هیجان‌هایی که شاعران در شعرهای خود ذکر کرده‌اند از نظر شدت در درجات مختلف قرار می‌گیرند به عبارت دیگر، شاعران علاوه بر اینکه انواع مختلف هیجان‌ها را در شعرهای خود آورده‌اند، آن را از نظر شدت هیجانی به درجات مختلف بیان کرده‌اند، اما در این تحقیق شدت هیجان در شعرها نه با سطح برانگیختگی بدنی که امکان آن نبود، بلکه با توجه به کلمه‌هایی که بیانگر شدت هیجانی در شعر هستند، سنجیده شد. یافته‌ها نشان داد که $\frac{2}{3}$ هیجان‌های موجود در شعرهای شاعران معروف ایران با شدت بالا سروده شده است و نزدیک به $\frac{1}{3}$ آنها شدت هیجانی متوسط دارند. به وضوح افراط در بیان هیجان‌ها از مشخصه‌های بیان شعری شاعران است.

براساس یافته‌های تحقیق هیجان عشق و هیجان غم با شدت بالا سروده شده بود، ولی هیجان شادی بیشتر از هیجان‌های دیگر با شدت متوسط سروده شده بود، هر یک از شاعران در این رابطه متفاوت عمل کرده بودند که با ویژگی‌های شخصیتی که سایر محققان برای آنها با استفاده از زندگینامه و تحلیل محتوای کیفی آثارشان برشمرده‌اند مطابقت دارند؛ با این توضیح که براساس نظر روان‌شناسان، پایداری هیجانی که یکی از پنج عامل اصلی شخصیت انسان است (دبرین^۱، ۱۹۹۴) خود را در ویژگی‌های هیجانی استخراج شده از آثار شاعران نشان می‌دهد که نشان‌دهنده وجود تفاوت‌های فردی در بین شاعران همچون انسانهای دیگر است (فارس^۲، ۱۹۹۲). برای مثال، فروزانفر (۱۳۸۴) در توصیف شخصیت عطار نیشابوری می‌نویسد که او علاقه زیادی به عرفان داشت به طوری که در کودکی به صوفیه علاقه‌مند می‌شود. هیجان عشق، آن هم عشق عرفانی در شعرهای عطار زیاد بیان شده است. در این تحقیق نیز

1 – Dubrin

2 – Phares

سرآمد هیجان‌های بیان شده در شعرهای عطار هیجان عشق بود که با شدت زیاد و خیلی زیاد سروده شده است.

همچنین تحلیل محتوای کیفی آثار مولوی نشان می‌دهد که او غزلیات شورانگیزی برای محبوب و مراد خود سروده است که امروزه به نام دیوان شمس تبریزی مشهور است (معصومی و علی قلی‌زاده، ۱۳۷۰). در این تحقیق نیز تحلیل محتوای کمی این اثر مولوی نشان داد که شادی و عشق دو هیجان عمده‌ای بودند که در آن با شدت بالا بیان شده و توجهی بر شورانگیزی اشعار مولوی است.

فروغی (۱۳۸۰) در مورد سعدی بیان می‌کند که او سراپا مهر و محبت است و جنبه عاشقی وی قوی است، به طوری که وجود سعدی را از عشق و محبت سرشته‌اند. این بیانات با یافته‌های این تحقیق مطابقت دارد که براساس آن عشق سرآمد هیجان‌ها در دیوان غزلیات سعدی است که با شدت بسیار زیاد بیان شده است.

یافته‌های تحقیق حاضر در مورد ویژگیهای هیجانی اثر حافظ با یافته‌های سایر محققان از جمله زرین کوب (۱۳۸۰) مطابقت دارد. بدون تردید عشق و تجربه غنایی بارزترین جنبه تفکر حافظ به شمار می‌رود و سایر جنبه‌های تفکر او نیز با همین رشته مضمون با یکدیگر ارتباط دارد. پیام او پیام عشق است عشقی که در اندیشه او تمام انسانیت را خلاصه می‌کند.

همچنین زاهدی در مقدمه دیوان شهریار (۱۳۶۷) از هیجان غم و شادی در شخصیت شهریار صحبت می‌کند که با یافته‌های این تحقیق مطابقت می‌کند. او توصیفی از غمگینی و چشم‌های اشک‌آلود شهریار می‌کند که همراه با عشق او به تمام مظاهر طبیعت است.

پس در کلام آخر می‌توان گفت که پنج شاعر معروف ایران یعنی، عطار، مولوی، سعدی، حافظ و شهریار از نظر میزان هیجانی بودن شعرهایشان با هم یکسان نیستند و هیجان عشق سرآمد هیجان‌های بیان شده در این شعرها است و بعد از آن هیجان منفی غم و هیجان مثبت شادی قرار دارد و این هیجان‌ها با شدت زیاد و خیلی زیاد در شعرهای آنها بیان شده است که گویی یکی از ویژگیهای هیجانی شخصیت شاعران که با ویژگیهای بیان شده در زندگینامه و تحلیل محتوای محققان دیگر مطابقت دارد، شدت زیاد هیجان‌ها به خصوص میزان بالای هیجان عشق در آنهاست و شاید هم به

همین دلیل به ادبیات غنایی روی آورده‌اند. براساس یافته‌های این تحقیق می‌توان شاعران را با تیپ شخصیتی - هیجانی خاص نیز توصیف کرد؛ به این صورت که بیان‌های آنها که به صورت شعر است با هیجان قابل ملاحظه که دارای شدت زیاد است، مشخص می‌شود.

از محدودیت‌های این تحقیق می‌توان به چند بعدی بودن معنای شعرها و گاه مبهم بودن آنها اشاره کرد که قرار دادن آنها را در طبقه خاصی مشکل می‌کند. همچنین کم بودن اطلاعات از تاریخچه زندگی شاعران بزرگی که قرن‌ها پیش زندگی می‌کردند و دسترسی نداشتن به پدیدآورنده اثر ادبی به واسطه در قید حیات نبودن، اطلاعات به دست آمده را محدود می‌کند. برای همین انجام چنین تحقیقی بر روی شاعران زنده می‌تواند اطلاعات بیشتر و دقیق‌تری از ویژگیهای شناختی علاوه بر ویژگیهای هیجانی آنها به دست دهد. از اطلاعات به دست آمده می‌توان تحقیق‌های آینده‌نگر انجام داد یا به خانواده‌های شاعران زنده که در انجمن‌های شعر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی قابل دسترسی هستند، خدمات مشاوره‌ای در مورد ویژگیهای شخصیتی شاعران ارائه داد.

منابع

- آزاد، حسین. (۱۳۷۲)، *آسیب‌شناسی روانی*، تهران، بعثت.
- پلاجیک، روبرت. *هیجان‌ها، حقایق، نظریه‌ها و یک مدل جدید*، ترجمه محمود رمضان‌زاده، (۱۳۷۵)، مشهد، آستان قدس رضوی.
- پورافکاری، نصرت‌الله. (۱۳۸۰)، *فرهنگ جامع روان‌شناسی - روانپزشکی*، تهران، فرهنگ معاصر.
- حیدرپور، مسیح‌الله. (۱۳۸۰)، *اندوه عارفانه در آثار برجسته شعر فارسی*، تهران، واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی.
- ختمی لاهوری، عبدالرحمان. بهاء‌الدین خرمشاهی. کورش منصوری. و امین مطیعی. (۱۳۷۶)، *شرح عارفانه غزل‌های حافظ*، تهران، نشر قطره.
- راتوس، اسپنسر. *روان‌شناسی عمومی*، ترجمه حمزه گنجی، (۱۳۸۰)، تهران، نشر ویرایش.
- ریو، جان مارشال. *انگیزش و هیجان*، ترجمه سید یحیی محمدی، (۱۳۸۰)، تهران، نشر ویرایش.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۰)، *از کوچه نندان، درباره زندگی و اندیشه حافظ*، تهران، امیرکبیر.
- شاملو، سعید. (۱۳۸۲)، *آسیب‌شناسی روانی*، تهران، رشد.

- شهریار، محمدحسین. (۱۳۶۷). *دیوان شهریار*، تهران، زرین و نگاه.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان. (۱۳۸۴). *کلیات شمس تبریزی*، تهران، پیمان.
- فروغی، محمدعلی. (۱۳۱۹، ۱۳۸۰). *کلیات سعدی براساس نسخه محمدعلی فروغی*، تهران، میلاد.
- فیش، فرانک. *علائم بیماری‌های روانی*، ترجمه اصغر سجادیان، (۱۳۷۰)، تهران، اطلاعات.
- کاویانپور، احمد. (۱۳۷۶). *زندگانی ادبی و اجتماعی استاد شهریار*، تهران، اقبال.
- معصومی، رضا و محمدرضا علی‌قلی‌زاده. (۱۳۷۰). *گلچینی از غزلیات شمس تبریزی*، تهران، باقرالعلوم.
- هولستی، ال.آر. *تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی*، ترجمه نادر سالارزاده امیری، (۱۳۷۳)، تهران، علامه طباطبایی.
- هیلگارد، ارنست. ر. ریتال. اتکینسون. و ریچارد.س. اتکینسون. (۱۹۸۳). *زمینه روان‌شناسی*، ترجمه محمدنقی براهنی و همکاران، (۱۳۶۶)، تهران، رشد.

- Carlson Neil R. (2001). *Physiology of behavior*. Boston: Allyn and bacon .
- Dubrin Andrew J. (1994). *Applying psychology: individual and organization effectiveness*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Eysenk, Michael. (1998). *Psychology, the science of behavior*. Boston: Allyn and Bacon.
- Flavell, John H., Miller Patricia H., Miller Scott A. (1993). *Cognitive development*. New Jersey: Prentice-hall.
- Gyton, Arthur C., Hall John E. (2000). *Textbook of Medical Physiology*. London: W.B.Saunders.
- Levintal, Chales F. (1999). *Introduction to physiological psychology*. New Delhi: Prentice-Hall.
- Nolen-Hoeksema, Susan. (2001). *Abnormal Psychology*. Boston: McGraw-Hill.
- Phares E. Jerry. (1992). *Clinical psychology Concepts, Methods and Profession*. Pacific Grove: Brooks/Cole.
- Postman, Leo, Egan James. (1996). *Experimental Psychology an Introduction*. New Delhi: Harper & Row.

تاریخ وصول: ۸۷/۷/۲۷

تاریخ پذیرش: ۸۷/۱۱/۵